

*Per Hvamstad*

# Kaffekvernhuset

## – eksempel på lokal byggeskikk



*Kaffekvernstue, Dalen, Fåset, Tynset – med veranda fra 1886.  
Til høyre skimtes ei østerdalsstue.*

### *Innledning*

Byggeskikk og bygningstradisjon er et viktig arbeidsfelt i det lokale museumsarbeidet. Viktige hus og anlegg blir tatt vare på av museet, enten på sin opprinnelige plass eller flyttet til museumsområdet. Mange av disse husa hadde forsvunnet om ikke museet hadde tatt ansvar. Museet utfører også et viktig dokumentasjonsarbeid, samler inn viktig kunnskap om utviklinga av lokal byggeskikk fra ulike kilder og driver

informasjonsarbeid, sammen med vegledning til eiere og andre interesserte. Til tross for museas store samlinger av hus, er det bare et fåtall hus som havner under museets ansvar. De langt fleste blir heldigvis tatt vare på og brukes av eierne. Det er ikke bare viktig å sikre bevaring av den tradisjonelle byggeskikken, men også å vise inspirere til at lokal byggeskikk fremdeles kan brukes, og tjene som utgangspunkt når nye hus skal bygges.

Studiet av byggeskikken i Nord-Østerdalen viser at området er en del av et større geografisk kulturområde. Naturlig nok har vi mye til felles med resten av Østerdalen, men ble også påvirket fra Gudbrandsdalen og Trøndelag. Slik sett har Nord-Østerdalen en spennende beliggenhet, med kulturell kontakt i mange retninger.

### *Forsøk på å presisere ordbruken*

En skal ikke skrive mye om byggeskikk før en har brukt flere ulike begrep: stue, bygning og hus. Hus er en mer nøytral betegnelse, mens stue og bygning sier noe om husets størrelse, bruk og alder. Med stue ser en for seg et enetasjes tømmer hus, men brukes også om hovedrommet, stua, som virker som et slags allrom. For å komplisere det videre er det dessuten ofte slik at når den gamle østerdalsstua bygges inn, blir en del av et større hus, trønderlån / midtkammers, ble det gamle stuerommet kalt østerdalsstua. Når det blir to-etasjes hus blir betegnelsen bygning eller også stuebygning.



*Vinter- og sommerstue på Husantunet, Alvdal, begge tradisjonelle østerdalsstuer.*

Nord-Østerdalen har mye interessant bebyggelse. Vi skal se litt på utviklinga av bolighuset. Fundamentet er østerdalsstua. Den første som skriver

om østerdalsstua er seinere riksantikvar Nicolaisen som allerede i 1889 i en artikkel "Om den gamle Bygningsskikk i Solør og Østerdalen" bruker betegnelsen *Østerdalsstue*. Dette var den dominerende hustypen i Østerdalen, særlig Nord-Østerdalen i ca 200 år, 1650 til 1850.

Men det skjedde sjølsagt visse endringer, tilpasset ressurser, mote og behov. Hvordan ser østerdalsstua ut? Rektangulært enetasjes tømmerhus, som består av to rom, stue og klåvå. Stua er det største rommet, med direkte inngang, kanskje en enkel gang. Stua har mønsås, med sperretak eller åstak, mens klåvån har flat himling med et lite rom på loftet, ramnen.

Hovedformen på østerdalsstua holdt seg, men det skjedde visse endringer, pga mote, tilgang på mer ressurser og behov for mer plass. Den mest kjente utviklingstrinnet er den myteoppspunnede barfrøstua. Utgangspunktet er altså ei ordinær østerdalsstua, framfor inngangsdøra er det satt et loft, barfrøloft, som tjener som inngangsparti. Men til tross for visse påbyggingsmuligheter ble østerdalsstua gradvis erstattet av større toetasjes tømmerbygninger, sør i dalen i såkalt midtkammerstil, nord i dalen i trønderlånstil. Går en derimot vestover, Folldalen, får vi mange eksemplarer av det som kan kalles ei loftsstue, toetasjer med svalgang. Midtkammersbygning, trønderlån og loftsstue er hustyper vi deler med andre.

Se litt nærmere på den lokale utviklinga, særlig der østerdalsstua danner utgangspunktet og grunnlaget for videre utvikling.

Eilert Sundt var den første som stu-

derte byggeskikk, mye av det som skrives og sies bygger på hans arbeid fremdeles, dokumenterte, beskrev, systematiserte og ga de ulike hustypene navn. Østerdalsstua er altså et rektangulært enetasjes tømmerhus, som består av to rom, stue og klåvå. Stua er det største rommet, med direkte inngang på langveggen, kanskje en enkel forgang. Stuerommet har mønnsås, med sperretak, seinere åstak, mens klåvån har flat himling med et lite rom på loftet, rammen, som ofte har åstak. Hovedformen lik i hele Østerdalen, men størrelsen varierte my.

Planløsningen i Østerdalsstua er ikke spesiell for Østerdalen. Eilert Sundt fant den over hele Østlandet og kalte den derfor Akershusisk stuetype. Dette ble den dominerende hustypen i Østerdalen, særlig Nord-Østerdalen i over 200 år. Nord-østerdølene oppførte seg relativt konservativt, mens bygdene ellers på Østlandet skiftet hustype, holdt de fast på det de var vant med. Stuerommet hadde alle viktige funksjoner; matlaging, måltidet, arbeid som krevde lys ble utført framfor peisen, ofte ei seng i ene hjørnet, klåvån var ett lang smalt rom eller delt i to mindre rom, brukt som soverom, for gamlefolket på garden, sengklåvåa, oppbevaring av mat, spisskammers, ellers også utvikle seg til å bli kjøkken. Det er lett å forstå at østerdalsstua etter hvert ble for trang og en prøvde seg med ulike påbygg for å flere rom, bedre plass. Moten krevde at det ble kjøkken, stue, kammers og flere soverom.

Da det ble behov for mer plass prøvde de på flere løsninger, med grunnlag i Østerdalsstua:



*Barfrøstue, Nystuen, Unset, Rendalen.*

### *Barfrøstua*

Den mest spesielle varianten er barfrøstua eller spesielt barfrøloftet. Framfor østerdalsstua ble det ganske enkelt satt et loft, som tjente som inngangsparti. Dette var på ingen måte særlig funksjonell og ga ikke noe mer rom som kunne brukes vinterstid. Barfrøloftet var bare et loft uten pipe og fyring. Eneste fordel var at en slapp å gå ut for å komme på loftet. Skikken var utbredt fra Stor-Elvdal til Os, men fikk en relativt stutt levetid. Barfrøloftet er myteomspunnet. En opprinnelse skal være småtårn fra borger i Tyskland og Frankrike, som har spredt seg nordover til Østerdalen. Rendalen og Os har noen spesielle varianter av barfrøstua. Østerdalsstua ble seinere bygd opp i to fulle etasjer, men barfrøloftet ble beholdt.

### *Bakstue*

Mer vanlig var påbygging i lengda eller bak, med såkalt bakstue. Bakstua kunne ha flere funksjoner, ikke uvanlig som nystue.

### *Loftstue*

Toetasjes hus er nokså seine, men en spesiell variant er det som kan kalles





*Lofstue fra Holen, Grimsbu,  
nå Streitlien Uppigard Folldal.*

lofstue. Her blir østerdalsstua med akershusisk grunnplan påbygd i høgda, ofte med to rom uten innvendig forbindelse. Innvendig trapp til ett av romma, men også utvendig trapp med svalgang. Slike loftstuer finns i flere bygder, flest i Alvdal og Folldal. Lenger vest i Gudbrandsdalen er dette en mer vanlig type.



*Hovedbygningen Odden, Narjordet, Os.  
Til høyre den gamle østerdalsstua.*

*Trønderlån og midtkammersbygning*  
Da det skulle bygges mer moderne bygninger etter trønderlån og midtkammersbygning moten, kunne også østerdalsstua tjene som utgangspunkt. På

Oddentunet og Dølmotunet ser vi hvordan det kunne gjøres. Taket, mønsås og røstet ble tatt av østerdalsstua. Den gamle tømmerkjerna ble bygd på i lengda, med inngang midt på, inngangspartiet kunne ofte være i reiserverk, inngangen til romma ble flyttet til den nye gangen, altså i gavlen. Det ble tømret på en annen-etasje, så ble det gamle taket med mønsås og røste lagt på att på det nye loftet. Nord-Østerdalen danner utkanten både utbredelsen både av midt-kammers og trønderlåna, men vi har mange fine eksempler tilpasset lokale forhold og ressurser. Det vanligste utgangspunktet for trønderlåna er ellers et lite treromshus som så ble påbygd i lengda og høgda etter behov. Den tradisjonelle låna er ofte smal, høg og lang. Våre varianter er ofte nokså breie.



*Oppdalsstue, Orvos, Røros.*

### *Oppstue / Oppdalsstue*

For å få bildet fullstendig og enda mer komplisert må vi også nevne en siste interessant variant, nemlig oppstua, som omtrent bare finns i Oppdal, noen få i Nord-Østerdalen. Treroms

grunnplan, ikke fulle toetasjer, bare over en del, i enden av huset med mønet på tvers. Likner i farten på kaffekvernhuset og som vi seinere skal se er det flere som blander sammen oppstua og kaffekvernstue, noen ser også et fellesskap når det gjelder utvikling.

### *Kaffekvernhuset*

Nå har vi gått lenge nok rundt grauten. Nok en gang må vi tenke oss østerdalsstua. Den blir påbygd i lengda og med loft over et midtparti, kanskje tredjedel av huset, med møne på tvers av husets lengderetning. Resten av artiklen skal handle om denne hustypen. Et spennende element ved lokal byggeskikk er å finne fram til lokale varianter. Kaffekvernhuset er et slikt fenomen. Utbredelsesområdet er Stor-Elvdal og Steinvik i sør til Røros og Rugeldalen i nord. Når en ser på hus som står, bruker gamle bilder og andre kilder, ser en at dette har vært en hustype som har vært mye brukt. Dessuten er det en hustype som fremdeles brukes. Kaffekvernhuset har hatt en omfattende oppblomstring de siste åra. Ikke minst av den grunn er det aktuelt å se litt nærmere på historia og utviklinga.

Det ser ut til å være en viss hovedkonsentrasjonen er Tynset, som hovedbygning, og til en viss grad Røros, men da mer som eldhus og mindre bolighus. I Stor-Elvdal og Rendalen er det bare et fåtall, det samme gjelder Follidal

Det finns lite om kaffekvernhuset i litteratur om byggeskikk. Verken Eilert Sundt i *Om bygningskikken på Landet* eller Visted og Stigum i *Vår gamle Bondekultur* nevner kaffekvernstua, det gjør heller ikke Håvard Skirbekk, men

han skriver først og fremst om byggeskikk knyttet til Glomdalsmuseet, og der er ikke kaffekvernhuset representert. Arne Berg, som har arbeidet mye med byggeskikk både i Trysil og Solør har heller ikke funnet hustypen.

Men Hilmar Stigum har arbeidet mer med byggeskikk i Østerdalen og skriver i *Norske Bygder*, Hedmarksbindet en omfattende artikkel om byggeskikk, der han også nevner kaffekvernhuset og beskriver det slik:



*Hovedbygning og eldhus, Åen Tynset, 1976, før ombygging.*

*... Den går ut på at rammen (klåvå) er bygd opp til full etasjehøyde, slik at denne delen av huset får to etasjer. Mønekammen på dette oppbygget står på tvers av husets lengderetning. Som regel finner man dette oppbygget bare på hus med bakstue (også brukt om påbygging i lengda), så loftet kom-*

mer på denne måten til å ligge midt på bygningen.

Dette er slik vi har beskrevet utviklinga. Men som vi skal se er det flere måter å komme fram til en karakteristiske formen. Men det er vel en viss likhet med kaffekverna, betegnelsen skal vi komme tilbake til.

### *Mer om utbredelse*

Museet har foretatt registreringer og dokumentasjon. Utbredelsen er fra Stor-Elvdal til Rugeldalen og slik har det sikkert vært tidligere. Men en ser også at hustypen dukker opp andre steder. Hustypen er populær og i den senere tid har det skjedd en stor spredning, både som bolighus og hytte. Flere hus- og hytteprodusenter har kaffekvernhuset blant sine tilbud.



*En spesiell variant fra Steinvik, Stor-Elvdal.*

Registreringen omfatter så langt ca. 100 hus, av disse er ca 70 våningshus, 14 eldhus, 11 seterstue, stor mengde hytter. Å skaffe en skikkelig oversikt krever et omfattende arbeid. Mange hus er ombygd og mange dessuten revet, men i positiv retning kommer alle de nye.



*Eldhus, Ryen, Rugeldalen, Røros.*

Det er tydelig at Tynset er et sentrum, 1/3 av husa er derifra. Nord-Østerdalen står for 2/3, mens Røros har 1/3. I Nord-Østerdalen er det mest våningshus, mens det på Røros er mest seterstuer og eldhus. Arbeidet er så langt konsentrert om Nord-Østerdalen, men det er mange spennende eksempler i Røros-traktene.

Gamle kaffekvernhus finner vi som

- bolighus på garder
- også bolighus i tettsetra
- sommerstue / eldhus / kårstue
- seterstuer
- hytter, fra 1900 og framover

Materialer og teknikk er tømmer og laft. De største har enten utviklet seg fra ei østerdalsstue og er i tømmer, eller nybygd i tømmer. En del av de mindre kaffekvernhusa; eldhus og seterstuer er ofte sammensatt av gamle hus, slik at det er to rom og loft i tømmer, mens midtpartiet er i reisverk. Det er også eksempler der et rom eller deler av rommet er murt opp i stein.

Dagens kaffekvernhus

- bolighus, på gard og i tettsetra, nybygg, enten i tømmer eller reisverk
- påbygg på eksisterende reisverkshus, der det blir behov for mer plass, loft over midten av huset
- hytter, for det meste i tømmer.



### Noen eksempler

Det gjenstår mye arbeid når det gjelder å skaffe mer detaljerte opplysninger om alder, tidspunkt for ombygging og påbygging.



*Motrøbygningen, Tynset Bygdemuseum, ombygd fra østerdalsstue 1910.*

Tynset Bygdemuseum i Museumsparken har det eneste kaffekvernhuset som har kommet på museum. Det er Motrøbygningen fra Tynset. Slik den står i dag dateres den til ca 1910, men det er tydelig når en kikker nærmere at her er det ei gammel østerdalsstue. Stuerommet er panelt og har den karakteristiske kvolven, buet himling og under panelen ligger mønsåsen. Østerdalsstua med mønsåsen er panelt, men det er ikke lagt flat himling, men bue himling som følger taksperrene eller åsene og avsluttes under mønsåsen. Dette gir rommet en spesiell løfting og løftet inntrykk.

Det finns også mange fine eksemplarer på kaffekvernhus som er tømret fra starten. På noen garder er både bygningen og eldhuset / sommerstua i kaffekvernstil. Som vi allerede har nevnt, er mange av eldhusa satt sammen av små gamle hus.

Noen eksemplarer finns også som bolighus i tettsentra, lærerbolig på Tolga i Bakkegata.

### Dagens kaffekvernhus

Hustypen brukes både på garder og villaer, og settes opp både i tømmer og reisverk, i den seinere tid også kombinert med såkalt stavlaft.

Men ekstra populær som hytte og mottas ikke uten protester. Protestene er knyttet til størrelse og den ekstra høgda som loftet på midtpartiet gir. I mange bygningsråd har det vært harde diskusjoner. Ei av de første hyttene i kaffekvernstil er imidlertid tegnet av den kjente arkitekten Arnstein Arneberg og oppført som hytte for Trygve Lie i Rugeldalen. For øvrig nabo til Johan Falkberget som i 1929 hadde bygd nytt hus på Ratvolden i denne stilen.

Diskusjon eller ikke. Dette er i alle fall en hustype med lokal tilknytning, sjøl om ikke alle husa som bygges i dag er like vellykket. Det var de sikkert ikke tidligere heller, men de har fått alderens patina.

### Litt mer litteraturstudier

Den første som skriver om kaffekvernhuset er faktisk en svenske, nemlig den kjente etnologen Sigurd Erixon, han foretar en studiereise i 1930-åra for å se på likheter / ulikheter i materiell kultur langs grensa. Han oppdager huset – på Storbækken på Tolga – og beskriver det i sin klassiske artikkel *Hur Norge och Sverige møtas* fra 1933. Han omtaler huset som ”*Oplands- eller Opstuen*”.

Hilmar Stigum i *Bygningsskikk i Glåmdalen* som omtaler hustypen, ser også at det er østerdalsstua som er utgangspunktet, og påpeker likhetspunkt med ”*oppstugutypen i Oppdal*” og konstaterer at ”*her er det tydeligvis en sammenheng*”.



Trønderlån og "opstuen" Storbækken.  
Foto: Sigurd Erixon, ca. 1930.



"Opstuen" Storbækken, 2007.

Riksantikvar Roar Hauglid oppdager også i hustypen når han arbeider med byggeskikk på Røros. Han legger oppstua til grunn og ser kaffekvernhuset som en utvikling av den, samt innflytelse fra byarkitektur, hus med utbygde arker, det mest kjente er Engzeliuss-gården som nå står på Sverresborg Trøndelag Folkemuseum i Trondheim.

### *Alder*

Vi har ikke så mange gode dateringer, men hustypen oppstår fra 1870 og framover, ikke minst etter århundreskiftet kommer det mange eksemplarer.

### *Betegnelsen*

Vi har allerede brukt og referert til ulike betegnelser, det kan virke litt forvirrende, men er lett å forklare.

Om Sigurd Erixons har fått betegnelsen "Oplands- eller opstuetype" forklart på Tolga sier han ikke noe om, men det virker ikke sannsynlig. Antakelig er det et akademisk eller litterært produkt, muligens påvirket av Eilert Sundt og sannsynligvis er det en sammenblanding oppstugu fra Oppdal. Både Stigum og Hauglid er jo inne på sammenhengen med oppstugu.

Betegnelsen kaffekvernstue eller kaffekvernbygning er klart en lokal betegnelse, som er brukt i Alvdal og Tynset. Dette er en betegnelse som er vanlig i bruk nå. Det tyder på en fast tradisjon, sjøl om noe kanskje skyldes at Nordøsterdalsmuseet har fokusert på hustypen. Da jeg i 1977 første gang presenterer kaffekvernhuset, i en artikkel i Årbok for Glåmdalen i 1977, og brukte den betegnelsen jeg hadde hørt brukt lokalt, fikk jeg reprimande av redaktøren, Håvard Skirbekk, som i en kommentarartikkel hadde synspunkter på navnet, han likte ikke begrepet kaffekvernhus. Han oppfatter det som "ei spøkefull og lett harselerande nemning" Skirbekk vil at vi skal samle oss om "kvist / kvistloftstue" ei nemning som er brukt i Rørostraktene. Men noe klart belegg for at det var betegnelsen i Nord-Østerdalen la han ikke fram. Kvistloftstuggu er brukt i Røros (Borgos / Spangen), det kan sjølsagt også ha vært brukt lenger sør, men så har i alle fall kaffekvern-betegnelsen tatt over seinere.



### *Utbredelse for øvrig*

Sigurd Erixon såg en viss sammenheng mellom huset på Storbækken, Tolga og hus ellers i Sverige, særlig i Sör Götaland, men det virker litt søkt. Kontakter mot museer langs grensa har heller ikke gitt mange positive resultat. Det henvises til et hus i Tännäs sokn like over grensa, men det var dessverre i svært dårlig forfatning.

Derimot er det langt bedre resultat i Finland. I Norra Tavastland finns det mange hus med korsformet grunnplan som har mye til felles med våre kaffe-kverrnhus, ikke minst variantene i Rørostraktene der midtpartiet ofte er påbygd i begge retninger slik at kors-formen blir svært framtreddende.

### *Litteratur*

*Borgos, Randi og Spangen, Amund:*

*På Sta'a og uti markom, 2001*

*Erixon, Sigurd: Hur Norge och Sverige*

*mötas i Bidrag til Bondesamfundets*

*historie II, Institutt for sammenlignende*

*kulturforskning, Oslo 1933*

*Hauglid, Roar:*

*Hvamstad, Per: Kaffe-kverrnhuset i*

*Dugnad, Oslo 1976, også i Årbok for*

*Glåmdalen 1977, Elverum*

*Hvamstad, Per: Bolighus i Østerdalen i*

*Foreningen til norske fortidsminnesmerkers*

*bevaring, Årbok, Oslo 1985*

*Nicolaisen, N: Om den gamle*

*Bygningsskikk i Solør og Østerdalen i*

*Folkevennen, 1889*

*Spangen, Amund:*

*Stigum, Hilmar: Bygningsskikk i*

*Glåmdalen i Glåmdalen Norske Bygder.*

*Bergen 1942*

*Sundt, Eilert: Om bygnings-skikken på*

*landet i Norge. Oslo 1976*

*(første gang publisert i 1862*

*Visted, Krisoffer og Stigum, Hilmar:*

*Vår gamle bondekultur. Oslo 1971, 3. utg.*

Per Hvamstad

2560 Alvdal

konserv@online.no



*Ombygging av moderne en-etasjes bolig til kaffe-kverrnhus, Jordmoen, Tynset 2007.*